

وطنیات و هنرهای سنتی در اشعار صائب تبریزی

چکیده

شعر به عنوان منظومه فکری شاعر در ارتباط مستقیم با جامعه و تحولات آن شکل می‌گیرد. بنابراین واکاوی اشعار یک شاعر می‌تواند تصویری کامل از جامعه‌ای که در آن زیسته و تحولات آن ارائه دهد. صائب تبریزی به عنوان یکی از شاعران دوره صفویه است که به عنوان یک نماینده برجسته سبک هندی شناخته می‌شود. دوره حکومت صفویه (۹۰۷-۱۱۳۵ ق)، دوره پرفراز و نشیبی در حیات فکری و هنری جامعه ایران بود. مسئله‌ای که در این میان می‌توان مطرح کرد این است که تحولات این دوره چه بازتابی در شعر صائب تبریزی داشته است. این پژوهش با تکیه بر روش تحلیلی و توصیفی و با تکیه بر داده‌های کتابخانه‌ای به دنبال پاسخ به این مسئله است. یافته‌های پژوهش حاکی از این است که شاعران سبک هندی دو دوره متفاوت را در زندگانی خویش تجربه کردند؛ در دوره نخست، با بی‌بضاعتی و ناتوانی مالی، اشعاری را در وطن سرودند و در دوره دوم، با ثروتی اندوخته از حمایت درباریان سرزمین هند به بیان خیالات شاعرانه به طرز تازه و معنی بیگانه پرداختند. صائب از جمله شاعران سبک هندی است که با غربت‌گزینی، مدتی از عمر شاعری خود را در هند گذرانده است؛ لذا «وطن» و مفاهیم مرتبط با آن در شعر او می‌تواند نمایانگر چگونگی نگرش او نسبت به فضای فرهنگی، اجتماعی و جغرافیایی عصر خویش باشد و از لابلای این اشعار، به دلایل مهاجرت وی به سرزمین هند پی برد. از سوی دیگر اشعار وی سرشار از مفاهیم هنرهای سنتی است که می‌تواند جلوه‌ای از رونق هنری عصر صفوی باشد.

اهداف تحقیق

۱. بررسی نقش فضای اجتماعی و فرهنگی جامعه در جایگاه مفهوم وطنیات و هنر سنتی در شعر صائب

تبریزی

۲. ترسیم ابعاد مختلف مفهوم وطن در شعر صائب تبریزی

سؤالات تحقیق

۱. فضای فرهنگی، اجتماعی و جغرافیایی چه تأثیری بر فضای شعری صائب تبریزی داشته است؟

۲. نگرش صائب تبریزی صائب در مورد وطن و غربت چگونه است؟

واژه‌های کلیدی: سبک هندی، صائب تبریزی، عصر صفویه، وطن، هنرهای سنتی.

سیر تحول مفهوم وطن در ادبیات فارسی همگام با تحولات سیاسی اجتماعی بوده است. تا دوره بازگشت، وطن در دو معنای زادگاه شاعر و درگاه الهی به کار رفته است؛ اما با شکل‌گیری دوره مشروطه، وطن و مؤلفه‌های آن نیز دچار دگرگونی شد. وطن در شعر شاعران عصر صفوی از اهمیت خاصی برخوردار است. زیرا با تشکیل دولت صفوی در آغاز قرن دهم هجری قمری رویدادهای ایران در عرصه داخلی و خارجی، نسبت به قبل از آن به میزان قابل توجهی تغییر یافت و علاوه بر این که در حوزه‌های سیاسی و اجتماعی تغییرات عمده‌ای آشکار شد، در قلمرو شعر و ادب نیز تحولات فراوانی رخ داد و خاندان صفوی، خود صاحب علم، فضل و سخن‌سنج و سخن‌شناس بودند و از شعرا حمایت می‌کردند. شعر این دوره روال منطقی دوره گذشته است و مانند هنر آن عهد، دنبال وضع و حالتی حرکت می‌کرد که در اواخر سده نهم بود؛ یعنی به طرف نکته‌سنجی، مضمون‌آفرینی، خیال‌پردازی و سادگی زبان. تمام شاعرانی که در سده دهم ظهور کرده و بعضی از آنان مانند شرف جهان قزوینی، غزالی مشهدی، وحشی بافقی، ثنایی مشهدی، عرفی شیرازی و محتشم کاشانی از استادان شعرند. هنر نیز در عصر صفوی و با تکیه بر حمایت مالی و غیرمالی شاهان صفویه وارد دوره از رشد و شکوه گردید که جلوه‌های آن در شهرهای کوچک و بزرگ قابل مشاهده بود. این تحول در زندگی اجتماعی مردم نیز نمود واضحی داشت. در این میان شعر شاعران این دوره به عنوان بُرشی کوچک از چهره‌ی جامعه، از این مسئله بی‌تأثیر نبوده است. بنابراین واکاوی مفهوم وطن و هنرهای سنتی در اشعار صائب تبریزی به عنوان یکی از شاعران برجسته‌ی این دوره می‌توان تصویر روشنی از فضای فرهنگی و تحول در مفهوم وطن ارائه دهد.

تاکنون پژوهش مستقلی به «بررسی وطن در شعر صائب» پرداخته نشده است؛ با وجود این، در برخی پژوهش‌ها، به صورت پراکنده به موضوعاتی مرتبط با آن اشاره شده است که عبارتند از: مهری بسناس در مقاله «نقش شاعران شیعه عصر صفوی در انتقال فرهنگ و تمدن ایرانی در شبه قاره هند» (۱۳۹۶) به بررسی نقش شاعران شیعه عصر صفوی در ترویج مذهب تشیع و زبان و ادبیات فارسی در شبه قاره هند در قرن‌های ۹ و ۱۰ هجری پرداخته است. بر اساس این پژوهش، پادشاهان هند برای آداب و رسوم ایرانیان و زبان فارسی اهمیت ویژه‌ای قائل بودند. از این رو شاعران شیعه، هم برای محکم کردن پایه و اساس شیعه و هم برای گسترش زبان فارسی و تمدن ایرانی به هند مهاجرت کردند؛ به طوری که طالب آملی، معروف‌ترین شاعر در عصر جهانگیر و صائب تبریزی، ملک الشعرا دربار شاه جهان شد و جهانگیر و همسرش به فارسی شعر سرودند.

عبدالحمید صادق‌پور در مقاله «ترویج ادب فارسی در هند در عهد صفوی، پیوند دو فرهنگ» (۱۳۹۳) با بررسی دیوان‌های اشعار دوره صفویه به این پرسش پاسخ دهد که به چه میزان فرهنگ و ادب فارسی در هند توسعه یافته و به چه میزان فرهنگ هندی در زبان فارسی نفوذ کرده بود؟ برای پاسخ به این سؤال، ابتدا دیوان‌های اشعار فارسی که در هند سروده شده و شاعران ایرانی مقیم هند و هندیان فارسی‌سرا مورد بررسی قرار داده و سپس فرهنگ هندی را در اشعار شاعران ایرانی بررسی کرده است. یحیی کاردگر و بهاء‌الدین اسکندری در مقاله «انگیزه سفر به هند در آینه شعر صائب» (۱۳۹۲)

به بررسی علل مهاجرت شاعران ایرانی به‌ویژه صائب به سرزمین هندوستان پرداخته است. احمد گلچین در کتاب *کاروان هند* (۱۳۶۹) به شرح حال و بررسی اشعار شاعران ایرانی مقیم هندوستان پرداخته است. با این همه هیچ مقاله یا کتاب یا رساله‌ای یافت نشد که مستقلاً به مفهوم وطن در شعر صائب پرداخته باشد. عدم توجه صفویان به شعر، سبب مهاجرت شاعران به هند و سکونت در درباریان هند شد؛ صائب از جمله این شاعران است و «وطن» و مفاهیم مرتبط با آن بازتاب‌های گوناگونی در اشعار او یافته است که در این پژوهش به بررسی آن می‌پردازیم.

این مطالعه، بر اساس روش توصیفی - تحلیلی انجام گرفته است و برای دستیابی به هدف تحقیق، اطلاعات مورد نیاز پس از مراجعه به محتوای منابع و مآخذ مرتبط با موضوع تحقیق که در قالب کتاب و مقالات علمی انتشار یافته بودند، با روش سندکاوی فیش‌برداری شده و سپس مضامین مرتبط با وطن در دیوان صائب استخراج و مورد تحلیل قرار گرفته است.

نتیجه‌گیری

وطن، از مفاهیم نوستالژیک ادبی به شمار می‌آید؛ به‌ویژه در دوره صفویه که به دلیل عدم توجه شاهان صفوی به شعر و روی آوردن شاعران مدحی به دیار هندوستان که این مفهوم شکل جدیدی به خود گرفت. در این دوره، نگرش شاعران نسبت به وطن تحت تأثیر مهاجرت و غربت‌گزینی قرار دارد. صائب با توجه به اینکه هفت سال در هندوستان زیسته، در اشعارش به وطنیات پرداخته است؛ البته وطن در شعر صائب دو معنی دارد: وطن در معنای عرفانی و وطن در معنای زادگاه. صائب در مقام عارف، به جدایی روح از جایگاه حقیقی خود و گرفتاری آن در جسم پرداخته است و در مقام شاعر، به جدایی خویش از ایران و فراز و نشیب‌های این دوری اشاره کرده است. آنچه از اشعار صائب در مورد عوامل مهاجرتش بر می‌آید عدم توجه به شاعر، جو نامناسب فضای اجتماعی و حمایت گورکانیان از شاعران است. او با وجود اینکه در هندوستان به ثروت فراوانی دست یافته بود، در برخی موارد از مهارت خویش پشیمان گشته و آرزوی بازگشت به وطن را داشته است.

منابع

آجودانی، ما شاء الله، (۱۳۸۲)، *یا مرگ یا تجدد*، چاپ اول، تهران: نشر اختران.
آرین پور، یحیی، (۱۳۵۵)، *از صبا تا نیما*، تهران: فرانکلین.
الیاده، میرچا، (۱۳۶۵)، *مقدمه بر فلسفه‌ای از تاریخ*، ترجمه بهمن سرکاراتی، تبریز: نیما.
بسناس، مهری، (۱۳۹۶)، *نقش شاعران شیعی عصر صفوی در انتقال فرهنگ و تمدن ایرانی در شبه قاره هند*، فصلنامه مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی، سال بیست و یکم، شماره دوم، صص ۸۴-۷۱.

- بهار، محمد تقی، (۱۳۷۶). سبک شناسی (تاریخ تطوّر نثر فارسی)، چاپ نهم، تهران: انتشارات مجید.
- پورجوادی، نصرالله، (۱۳۹۴)، تصوف در ایران، تاریخ جامع ایران، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، تهران: مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی، ۱۰۳ - ۲۰۳.
- پورنامداریان، تقی، (۱۳۷۵). رمز و داستان های رمزی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ چهارم.
- تمیم داری، احمد، (۱۳۷۲). عرفان و ادب در عصر صفوی، جلد اول، تهران، انتشارات حکمت.
- خاقانی، افضل الدّین بدیل بن علی، (۱۳۷۵)، دیوان اشعار، به اهتمام میرجلال الدین کزازی، تهران: مرکز.
- رضایی راد، محمد، (۱۳۷۸)، مبنای اندیشه های سیاسی در خرد مزدایی، خرمشهر: انتشارات طرح نو.
- کاردگر، یحیی و بهاء الدین اسکندری، (۱۳۹۲)، انگیزه های سفر به هند در آینه شعر صائب، فصلنامه مطالعات شبه قاره، سال پنجم، شماره چهاردهم، ۱۳۰ - ۱۰۵.
- کلیم، ابوطالب، (۱۳۶۹)، دیوان اشعار، تصحیح محمد قهرمانی، مشهد: آستان قدس رضوی
- گلچین، احمد، (۱۳۶۹). کاروان هند، مشهد: آستان قدس رضوی، چاپ اول.
- مرز آبادی، غلامحسین، (۱۳۵۱)، ملک الشعرایی در ایران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز، شماره ۱۰۱ صص ۱-۳۴.
- نیکوخت، ناصر، غلامعلی زارع، (۱۳۸۵)، «وطن در شعر مشروطه»، مجله زبان و ادبیات فارسی (دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تربیت معلم)، شماره ۵۴ و ۵۵، صص ۱۳۱-۱۵۰.
- وحشی بافقی، (۱۳۸۲)، دیوان اشعار، به کوشش پرویز بابایی، تهران، مؤسسه انتشارات نگاه
- زرین کوب، عبدالحسین، (۱۳۸۳)، از گذشته ادبی ایران، چ ۲، تهران: نشر سخن.
- شبل، نعمانی، (۱۳۶۳). شعر العجم یا تاریخ شعر و ادبیات ایران، ترجمه ی سید محمد تقی فخر داعی گیلانی، تهران، انتشارات دنیای کتاب.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا، (۱۳۸۱)، «وطن و جلوه گری های آن در شعر فارسی»، مجله یاد، شماره ۶۳، صص ۱۶۱-۱۶۸.
- شوان، فریتوف (۱۳۷۶) "اصول و معیارهای هنر جهانی"، ترجمه دکتر سید حسین نصر، مجموعه مقالات مبانی هنر معنوی، تهران: دفتر مطالعات دینی هنر، صص ۸۹-۱۲۸.
- شیری، قهرمان، (۱۳۹۲). سبک هندی مظهر مقاومت منفی، فصلنامه ی زبان و ادبیات فارسی، شماره ۴۱، صص ۸۲-۶۵
- صادق پور، عبدالحمید، (۱۳۹۲). ترویج ادب فارسی در هند در عهد صفوی، پیوند دو فرهنگ، فصلنامه پارسه، سال سیزدهم، شماره ۲۳، صص ۱۳۹-۱۲۳.
- صائب تبریزی، میرزا محمدعلی، (۱۳۷۴)، دیوان اشعار، به کوشش محمد قهرمان، نشر علمی و فرهنگی.

صفا، ذبیح الله، (۱۳۷۴)، *تاریخ ادبیات ایران (جلد اول)*، تهران: ققنوس، چاپ چهاردهم.
عناقه، عبدالرحیم و الهه کلاهدوز، (۱۳۸۹)، *بررسی غربت انسان در اشعار مولانا، گوهر گویا، دوره ی ۴، شماره ی ۳*،
صص ۱۶۱-۱۸۸.